

SİNANOĞLU, A. Faruk (2014). “Türk Kültüründe Bilgelik Vasfının Tezahürü ve Toplum Hayatına Yansımaları”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.469-475 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

A. Faruk SİNANOĞLU*

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BİLGELİK VASFININ TEZAHÜRÜ VE TOPLUM HAYATINA YANSIMALARI

Tarihsel birer varlık olan “bilge kişilikler”, toplumun kültürel kodları ile donatılmış, mevcut bilgi birikimleri ve düşünceleri ile toplumların yapılandırılması ve milli tarihin oluşumunda birinci derecede rol oynayan önemli şahsiyetlerdir. Toplumu bir bütün olarak değerlendiren, toplumsal sorunları düşünsel yaklaşımla çözümlenmeye çalışan, anlama ve kavrama yeteneklerine sahip “bilge kişiliklerin” pek çok bilimsel disiplin açısından incelenmesi gerekir. Nitekim ünlü sosyolog Durkheim, Anne’de Sociologie’da yayımlanan bir yazısında, bilge insanların sosyolojisinin yapılmadığından söz ettiği görülür.³⁹⁹ Gerçekte de “bilgeliğin” bireysel yönüyle psikolojinin, toplum içerisinde gördüğü işlev nedeniyle de sosyolojinin incelemesini gerektirir.

Bilenebileceği gibi yer küremizde yaşamış ya da yaşamakta olan bütün toplumlar, çeşitli etkenlerle kendilerine özgü, onları diğer toplumlardan ayıran kültür ve uygarlık geliştirirler. Yani hiçbir toplum ya da toplumu oluşturan gruplar yoktur ki, bir kültüre sahip olmasınlar. Uzun zaman dilimlerinde kültürünü oluşturma çabası içerisinde olan toplumlar, çok çeşitli etkenlerle kültürlerini varlık alanına taşırlar. Bu etkenler arasında toplumun içinden çıkan bilge kişilikler, söz konusu kültürün oluşumunda önemli yere sahiptirler. Bu katkıları nedeniyle toplumların ortak zihniyetine silinemeyecek derin iz bırakırlar. Nitekim Türk kültürüne katkı sağlayan, bilimsel eylemlere değer yükleyen kişiliklere “bilge” unvanı verilmiştir. Bu çerçevede Türk kültür tarihi incelendiğinde, bilgiye “pozitif yaklaşım” açısından, Türk kültürü ve uygarlığına önemli katkılar sağlamış olan pek çok bilge kişiliğe rastlanmaktadır. Türk kültürü ve uygarlığına

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi.

³⁹⁹ Nkl: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Atatürk Yetiştmesi, Kişiliği, Devrimleri, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1973, s. 4.

önemli katkılar sağlamış olan bilge kişiliklerden söz etmeden önce, “bilge” sözcüğüne dilbilim ve Orhun Yazıtları’nda konu edildiği biçimleri ile bakmak uygun olacaktır.

Türk kültüründe özel anlam kazanmış olan “bilge” kelimesi, sözlüklerde çok ve sağlam bilen, bildiğini kendisi ve başkaları için en faydalı biçimde kullanan kimse olarak geçerken, Orhun Yazıtlarında, “bilge kişinin” toplumu siyasi, ekonomik ve eğitim açılarından aydınlatan, toplumu iç ve dış tehditlere karşı uyarıcı, bütünleştiren insan tipi olarak resmedildiği görülmektedir.⁴⁰⁰ Bilge kavramının anlamsal ve işlevsel yönlerinin en açık olarak çıktığı dönem, Göktürkler zamanına rastlıyor gibi görünse de, kavramın toplumsal kültürel bir kod olarak kullanılmasının Türk tarihinin çok daha derinliklerine doğru gittiği ve en eski Türk kültüründe mevcut olan “kut”, “eşitlik” ve “gönül” gibi kavramlarla birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hunlardan Göktürlere, Göktürklerden Uygurlar, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet Türkiye’sine uzanmış olan söz konusu kavram, Türk kültür ve uygarlığının unsurlarını bünyesinde barındırarak geçmişle gelecek arasında köprü oluşturmuştur. Gerçekte de eski Türk geleneklerine göre iyi bir yöneticinin başlıca iki özelliğinden birisinin bilge, yani bilgi ile donanımlı olmasıdır.

Önceden de ifade edilmiş olduğu gibi, “bilge” sözcüğünün eski Türk toplumları arasında tarihin derinliklerine doğru uzandığı anlaşılmakla birlikte, Göktürklerde yönetim açısından “sağ ve sol bilge” kavramları geliştirilmiş; Bilge Kağan hakan olmadan önce devlet içerisinde “sol bilgelik” yönetiminde bulunmuş, hakan olduktan sonra “bilgelik” unvanını hakanlık tahtına taşımıştır.⁴⁰¹ Anlaşılabacağı gibi “bilge” sözcüğü, Bilge Kağan’ın adı olmayıp, unvanı olmaktadır. Söz konusu tespit, Türk toplumlarında bilgiye verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Bilge Kağan adına yazılan kitabede de “Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-Teriş Kağan ile Anam İl-Bilge Hatunu yükseltti” ifadesi,⁴⁰² Türk kültür ve uygarlığında bilgeliğe ve kadına verilen önemi ve statüsünü gösterirken, annesinin adının İl-Bilge olması ayrıca dikkatleri çekmektedir. Öte yandan Göktürk yazıtlarından anlaşılabacağı üzere,

⁴⁰⁰ Türkçe Sözlük, T.D.K. Yay. İstanbul 1992, s. 186; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay. İstanbul 2005, s. 43.

⁴⁰¹ Bahaaddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, M.E.B. Yay. İstanbul 2001, s. 35.

⁴⁰² Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Nakışlar Yay. İstanbul 1978, s. 202.

Bilge Kağan'ın yazıtlarda geçen sözleri, yalnızca siyasi yaklaşım olmayıp, eğitim ve edebiyatımıza katkılarının yanı sıra, zamanla Türk toplumları arasında “örf hukukunun” gelişmesine katkılar sağlamıştır.⁴⁰³ Bütün bu tespitlerden toplumların varlık ve devamlarının sağlanmasında bireyler arasındaki duygu bağları ve bireysel kimlikleri ne kadar önemli ise, toplumların yapılandırılması ve güvenliğinin sağlanmasında, topluma düşünceleriyle önderlik yapan bilge kişiliklerin de bir o kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin İslam dinini benimsemesiyle beraber, yeniden biçimlenmekte olan Türk kültürü ve uygarlığı bünyesinde “bilgelik anlayışının” varlığını koruduğu görülmektedir. Bu durum ise, Türk toplumlarının hayat anlayışının ve sosyo-kültürel yapılarının toplumsal değişim ve gelişmelere potansiyel olarak hazır bulduklarını, bilgiyi pratiğe çevirmede, hayatın yorumlanması ve değerlendirilmesinde etkin olduklarını göstermesinin yanı sıra toplumsal değişim açısından Türk kültürü ve uygarlığının sosyo-kültürel yapı açısından dikey ve yatay hareketliliğe uygun bir yapı sergilediğini göstermektedir. Uygurların “bilgi ve bilge kişiliğe” ilişkin ilgilerini Turfan kasabasında bir mecmuada bulunan şu şiir anlatmaktadır:

“Bilgi bilin ey beyim
Bilgi sana eş olur,
Bilgi bilen insana
Bir gün devlet yar olur”

“Bilgili insan beline
Taş kuşansa kaş olur
Bilgisizin yanına
Altın konsa taş olur”⁴⁰⁴

840'ta Uygur devletinin siyasi hâkimiyeti sona erdiğinde, Uygurlar ve diğer Türk toplulukları Karahanlı devletini kurmuşlardır. (840-1042) Karahanlıların yerleşik düzene geçen Türk boylarının oluşturduğu büyük bir kültür devleti olduğu anlaşılmaktadır. Karahanlı devleti hükümdarlarından Buğra Karahan, Semerkant'ta bir vakıf medresesi (üniversite) kurmuş, bu medresenin vakıf belgesi

⁴⁰³ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 36.

⁴⁰⁴ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yay. İstanbul 1994, s. 12.

günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁰⁵ Karahanlı devletine bağlı Semerkant, Beykent ve Buhara gibi şehirlerde çeşitli bilimsel faaliyetlerin yapıldığı bilinirken, Karahanlı toplumunda yeni bir mimari tarzı doğmuş, o dönemlerden kalan medreseler, kervansaraylar ve ribatların izlerine günümüzde de rastlanılmaktadır. Karahanlı toplumundan pek çok ünlü bilge kişilikler yetişmiştir. Bunlardan birisi “Kutadgu Bilig” (mutluluk veren bilgi) yazarı Balasagunlu Yusuf Has Haciptir. (d.t. 1018) Yusuf Has Hacıp’in eserinde konuştuğu dört kişiden birisinin “bilge kişiyi” temsil etmesi, bütün eserinde milli ve evrensel değerleri konu edinmesi, “ahlaki davranışın ve mutluluğun temel şartı olarak bilgili olmayı” göstermesi,⁴⁰⁶ Karahanlı toplumunda Türklerin bilgiye, bilge kişiliğe verdiği önemi ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacıp’e göre bilgi ile anlayış birlikte düşünülmelidir. Bilgiyi büyük, anlayışı ulu bilmeli, seçkin insan bu iki şeyi yüceltmelidir.⁴⁰⁷ Yusuf Has Hacıp’in bu sözleri, anlayış, bilgi ve düşünceyi birlikte temsil eden bir toplumu işaret etmektedir ki, bu yaklaşım, Batılı toplumlarda çok sonraları ortaya çıkan anlayıcı sosyolojiye öncülük etmiş görünmektedir. Kutadgu Bilig’te geçen şu mısra da Türklerde derin düşünce gelişimini açıklamaktadır: “Bilgi ile göğe yol bulunur”⁴⁰⁸ Buradaki tüm tespitler, bir taraftan müspet bilimleri çağrıştırırken, diğer taraftan bilimin yalnızca olguları ele alıp kuru bir bilim anlayışı ile uğraşmaması gerektiğini, ahlaki bir yüceliğe doğru yönelişini işaret etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, bilge kişiliklerin, bilge yöneticilerin, toplum içerisinde var olan her türlü imkânın (mülk, servet, eğitim v.s.) eşit bir biçimde dağılımına katkı sağlayan kişilikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, bilgeler, toplumun geleceğini kurgulayabilme yeteneklerine sahip olmalarının yanı sıra toplum içerisinde çıkabilecek çatışmaları da çözümlenebilecek, ortak semboller ve değerler silsilesini üretebilme çabası içerisinde olan kimseler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Yine Karahanlılar döneminde bilgiye ve bilgeliğe ilişkin pek çok bilge kişilikten söz edilebilir. Örneğin astronomi ve matematiğe bilimsel çalışmaları ile katkı sağlayan Muhammed el-Fergani ve Vasi et-Türki, musikide Tarhanlar soyundan gelen İbn Tarhan, hukuk alanında Ahmet İbn Tayyib, Bilgi ve bilgeliğe dair eylemleri ile Doğu ve Batılı toplumları derinden etkilemiş Uzlukoğlu Farabi, İbn Sina

⁴⁰⁵ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 20.

⁴⁰⁶ Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, T.D.K. Yay. Ankara 1999, s. 437.

⁴⁰⁷ Agop Dilaçar, Kutadgu Bilig İncelemesi, T.D.K. Yay. Ankara 1972, s.25-28.

⁴⁰⁸ Arat, Kutadgu Bilig, s. 362.

“Divan-ü Lügat-it Türk” eserinin sahibi Kaşgarlı Mahmut önemli isimlerdir. Ülkemizde adları bilinen ancak bilimsel faaliyetleri hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığımız bilge kişiliklerden Farabi ve İbn Sina’nın fizik, yöntem, felsefe, kimya astronomi, din, dil, toplum, tıp konularında yazdıkları eserler günümüze kadar ulaşmışlardır. Nitekim yüzden fazla eser bırakmış olan, ayrıca şöhrete, paraya önem vermeyip ahlaklı bir hayat yaşadığı anlaşılan Farabi, “Medinetü’l Fazıla” (Erdemli Şehir) adlı eserinde bilge yöneticilerin özelliklerini sıralarken, bilge kişiliğin ilim öğrenmeyi sevmesini, ilim yolundaki güçlüklerle katlanması gerektiğini belirtir.⁴⁰⁹ Bu eserler yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde okutulmuşlar, geliştirdikleri kuramların temelinde yer almışlardır. Barthold, XVII. Yüzyılda Avrupa kütüphanelerinin şark el yazmaları ile dolduğunu, Fransız bilgin D’Herbolot’un şarkta bulunmadığı halde İslam coğrafyasına ait bir ansiklopedi hazırlamayı başardığını belirtir.⁴¹⁰ Avusturya İmparatorluğunun XVI. Yüzyılda İstanbul elçiliğini yapmış olan Busbecq’de hatıratında, Türklerin sanat geliştirmede dinamik bir yapıya sahip olduklarını, Türkler arasında edindiği yeni bilgileri kendi toplumuna aktarmak ve uyandırmak arzusu ile bilimsel değeri olan 240 adet el yazması eseri gizlice Viyana’ya yolladığını yazmıştır.⁴¹¹

Kaşgarlı Mahmut’un “Divan-ü Lügat-it Türk” adlı eserinde, Türklerin bilime “bilig”, kitaba “bitig” adını verdiklerinden söz ettikten sonra, Türk kültürü ve uygarlığında bilgi edinme ve bilgelik geleneğinden söz eden örnekler verir: “Bilge eriğ edhgü tutup sözün işit, erdemini öğreniben ışka sura” (Bilgin kimseyi hoş tutup sözünü dinle, erdem kazan, öğrendiğini işte kullan.)⁴¹² Bu sözler, Türk toplumları arasında “Bilgeliğin” bir geçmişi olduğunu gösterdiği gibi, “öğrendiğini kullanmasını” ifade etmesi, yöntemsel bir yaklaşımı çağrıştırmakta, işlevsel ve eylemsel boyuttan yoksun bilginin yetersiz olacağını belirtmektedir. Yine Kutadgu Bilig’de “yalnguk” (yanılan) sözcüğünün insan için kullanıldığını, insanın yanılabilen bir varlık olduğunu, insanı bu yanılığdan kurtarabilecek olanın da bilgi olduğu açıklanır.⁴¹³ Selçukluların son dönemleri Osmanlıların ilk dönemlerinde düşünce ve görüşleri ile insanlığı aydınlatan Hacı

⁴⁰⁹ Uzlukoğlu Farabi, İlimlerin Sayımı, çev: Ahmet Ateş, M.E.B. Yay. İstanbul 1990, s.126-132.

⁴¹⁰ W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çev: F. Köprülü, D.İ.B. Yay. Ankara 1977, s. 75.

⁴¹¹ O. Chiselin Busbecq, Türk Mektupları, çev: H. Cahit Yalçın, Sertel Matbaası, İstanbul 1939, s. 301.

⁴¹² Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 34,35.

⁴¹³ Yusuf Has Hacı, Kutadgu Bilig, çev: R.R. Arat, T.D.K. Yay. Ankara 1995, s. 25.

Bektaş Veli, Yunus Emre, Şeyh Edep Aliler ve Mevlanalar yetişmiş, adı geçen bilge kişiliklerin görüş ve düşünceleri ile Türk toplumunda insanı yüceltme, insanı öne alma anlayışı açık olarak gelişmiştir. Y. Emre'nin şu ifadeleri bu tespitler için güzel bir örnek teşkil eder: “Bir kez gönül kırdın ise kıldığın namaz değil, yetmiş iki millet dahi elin yüzün yıkamaz değil.” H. Bektaş Veli’de, Makalat’ında on makamın birinci sırasına Allah’a imanı, ikinci sırasına bilim yapmayı koymuştur.⁴¹⁴

Yukarıda geçen tespitler, Türk toplumları arasında bilgiye, bilgene ve insana olan özel ilgiyi gösterdiği gibi, toplum içerisinde bilginlerin ayrıcalıklı bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Gerçekte de bilgi, birey ve toplum hayatında önemli işlevleri olan bir kavramdır. Bilgi ve varlık arasındaki ilişkilere yaklaşımda farklı görüşler olsa da, bilgi insanın varlıkla bütünleşmesini sağlamakta, insanın iç yaşantısını düzenleyerek toplumsal boyutlara ulaşabilmektedir. Bunun gerçekleşmesinde, özellikle bilginin ahlaki bir boyut kazanmasında bilge kişiliklerin önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Bunun içindir ki, tarihsel boyutları ile Türk kültürünün ulaştığı tüm yerleşim yerleri birer bilim yuvaları haline dönüşmüş, bu topluluklar arasından, Nasıreddin Tusi, Ali Kuşçu, Biruni ve Uluğ Beyler gibi pek çok bilge kişilikler yetişmiştir. Bilge kişiliklerin ortaya çıktığı dönemlerde eğitim, siyaset, sanat alanlarında önemli gelişmeler görülmüş, ayrıca toplumsal yapıda ortaya çıkan bir takım problemler, bilge kişiliklerin bilgi, ahlak ve bilime ilişkin görüş ve düşünceleri ile giderilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yay. İstanbul 1994.
Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, T.D.K. Yay. Ankara 1999.
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, Atatürk Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1973.
Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, çev: F. Köprülü, D.İ.B. Yay. Ankara 1977.
Busbecq, O. Chiselin, Türk Mektupları, çev: H. Cahit Yalçın, Sertel Matbaası, İstanbul 1939.
Dilaçar, Agop, Kutadgu Bilig İncelemesi, T.D.K. Yay. Ankara 1972.
Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay. İstanbul 2005.
H. Bektaş Veli, Makalat, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2007.

⁴¹⁴ H. Bektaş Veli, Makalat, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2007, s. 29.

- Ögel, Bahaaddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, M.E.B. Yay. İstanbul 2001.
- Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Nakışlar Yay. İstanbul 1978.
- Türkçe Sözlük, T.D.K. Yay. İstanbul 1992.
- Uzlukoğlu Farabi, İlimlerin Sayımı, çev: Ahmet Ateş, M.E.B. Yay. İstanbul 1990.
- Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, çev: R. R. Arat, T.D.K. Yay. Ankara 1995.